

İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ*

Özet:

Hız. Peygamber tarafından Medine’de ilk İslam devletinin kurulmasından sonra, önce Yahudi ve Hıristiyanlara, arkasından da Mecusilere zimmi statüsü tanınmıştır. İslam devletinin sınırlarının gelişmesiyle zamanla Sabitler, Maniheiztler, Budistler ve Hindular gibi farklı dini gruplar da bu devletin vatandaşları haline gelmişlerdir. Zimmi olarak değerlendirilen bu kitle devlete ödediği “cizye”ye karşılık askerlikten muaf tutulmasının yanı sıra tam bir dini özgürlüğe sahip olmuşlardır. Nitekim mabetleri koruma altına alınmış, çocuklarına din eğitimi verme hakları tanınmış, kendilerine tam bir cam ve mal emniyeti sağlanmıştır. Müslümanlarla aynı şehirde yan yana yaşayan zimmiler onlar tarafından öteki ilan edilmiş, aksine o topluluğun asli unsurlarından biri olarak kabul edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslimler, cizye, haraç, zimmiler, dini özgürlük.

Giriş

İslam Dini Mekke’de 610 yılında tarih sahnesine çıktı. Mekke’deki işkence ile yoğrulmuş baskıcı ve dışlayıcı koşulların Müslümanların varlıklarını idame ettirmelerine imkân vermemesi üzerine, on üç yıl sonra yani 623 yılında Medine’ye hicret gerçekleşti. Hz. Peygamber ve beraberindeki muhacirler Medine’ye geldiklerinde burada Müslümanlar dışında üç dini grup daha bulunmaktaydı:

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

a. Yahudiler¹

b. Hıristiyanlar

c. Putperest Araplar

Hız. Peygamber'in gelişinden kısa süre sonra bu üç grupta bir anlaşma imzalandı. Tarihe "Medine Vesikası" olarak geçecek olan bu anlaşmaya göre Hız. Peygamber yönetiminde, Medine'de bir site devleti kuruluyordu. Şehirde yaşayan herkes yeni kurulan bu devletin doğal vatandaşı kabul ediliyordu. Dış saldırılara karşı devleti savunmakla yükümlü olan bu gruplardan her biri, devletin sınırları içerisinde kendi hukuk sistemine bağlıydı.²

Medine'de Müslümanların dışında en büyük grubu oluşturan Yahudilerden bazılarının anlaşmayı bozup Mekke müşrikleri ile ittifak kurmalarına kadar sorunsuz uygulanmış olan bu sistem, bir süre akamete uğramış görünse de, İslam devletinin sınırlarının genişlemesi sonucunda Hayber, Fedek, Teyma, Necran ve Bahreyn gibi Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerin³ yoğunlukta bulunduğu bölgelerin İslam devletine dahil

1 İslam'ın doğduğu Mekke'de Yahudiler bulunmamaktaydı. Ancak müslümanların hicret ettiği Medine'de önemli sayıda Yahudinin yaşadığı bilinmektedir. Ana vatanları olan Filistin'den farklı tarihi dönemlerde göçmüş olan (Titus dönemi, Nabukudnatsar) bu kitle, Medine'de on ayrı kabileye bölünmüştü. Hız. Peygamber döneminde Müslümanlarla aralarında doğan problemler üzerine buradan, önce Hayber, Fedek ve Teyma'ya, oradan da Irak dolaylarına göç ettiler. [Ebî'l-Hasan Ali b. Hüseyyin Ali Mesudî (ö. 346), *Murucuz-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, (Thk. Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1988, I, 386; Abdurrahman es-Suheyli (ö.581), *Ravdu'l-Unuf fi Şerhi Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, I-VI, (Thk. Abdurrahman Vekil), by, IV,290; Ekrem Ziyâ Ömerî, *Medine Toplumu*, (Trc. Nureddin Yıldız), İstanbul, 1988. 47.] Abbasiler döneminde sadece Kûfe'de 7.000 civarında Yahudinin yaşadığı bilinmektedir. Bunlar kendilerine ait mahallelerde ikamet etmekteydiler. Aynı tarihlerde Enbar, Şam, Kûdüs, Antakya ve Mısır'da da Yahudi cemaatlerinin varlığından bahsedilmektedir. Bkz. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (trc. Bahriye Üçok), Varlık yayınları Ankara, 150

2 Medine Vesikasının tam metni için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ) Ankara 2003, I, 206-210.

3 Mecus kavramı Farsça "meğos" "maghos" kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Yunanca'ya magi çoğulu magos şeklinde geçen bu kavram, Kur'an'ı Kerim'de (Hac suresi /17) yer aldığı gibi erken dönem Himyerî yazıtlarında da görülmektedir. Literal olarak "ateşe ibadet eden" anlamına gelen mecus, teknik olarak Ari kökenli bir dinin mensuplarına verilen addır. Bu dine, tanrısı Ahura Mazda'dan dolayı Mazdaizm veya Mazdayisna, ya da kurucusundan dolayı Zerdüştilik de denilmektedir. En eski dinlerden biri olarak kabul edilen Mecusiliğin, Milattan önce 570 ile 1000 tarihleri arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Dualizmi savunan Mazdaizm, İran, Irak, Afganistan, Bahreyn ve Türkistan bölgelerinin resmi dini idi. Hicri ilk asırlarda bu yöre sakinlerinin çoğunluğunu Mecusiler oluşturmaktaydı. Geniş bilgi için

olmalarıyla kısmen revize edilerek yeniden uygulanmıştır. Bilindiği gibi Medine'deki dini gruplarla yapılan antlaşmaya göre Hz. Peygamberin devlet başkanı olmasına ve son sözü söyleme yetkisine sahip bulunmasına rağmen, Yahudiler ile diğer dini gruplar Müslümanlarla eşit haklara sahip olmuşlardı. Oysa yukarıda saydığımız, özellikle Necran Hıristiyanları ve Bahreyn Mecusileri ile yapılan antlaşmalarda, adı geçen kitlelere yeni bir hukuki statü getirilmiştir. Bunlar -daha önceki gruplardan farklı olarak- Müslümanlarla eşit kabul edilmemiş, onların hakimiyetinde kendileri tarafından korunan bir kitle statüsü verilmiştir. Zimmi⁴ olarak değerlendirilen bu insanlar her türlü saldırılardan korunuyor, kendilerine tam bir dini hürriyet tanınıyor, ancak buna mukabil Müslüman devlete "cizye" denilen vergiyi ödemeleri koşulu getiriliyordu. Hatta Ebu Yusuf'a göre Hz. Peygamber "Her kim antlaşmalı bir zimmiye zulmeder veya gücünün üzerinde bir yükümlülük yüklerse, kıyamet gününde benim hasmım olur." diyordu.⁵ Bunların korunmasını o kadar önemsiyordu ki, ümmetine vasiyeti olarak kabul edilen Veda Hutbesinde dahi bu konuya dikkat edilmesini, onlara hiç bir şekilde haksızlık yapılmamasını emrediyordu.⁶ Ancak "Mecusilerin kestiğinin yenmemesi ve hanımları ile evlenilmemesini" emrederek bu kitleyi Yahudi ve Hıristiyanlardan farklı tutuyor ve farklı tutulmalarını emrediyordu.⁷

Hz. Ebubekir döneminde başlayan ve Hz. Ömer döneminde hızlanan İslam fetihleri ile birlikte, sınırları giderek genişleyen devlete yeni gayrimüslim kitleler katılmaya başladı. Irak ve el-Cezire bölgesinin fethiyle Mecusilerin yanı sıra çoğunluğunu Nasturîlerin⁸ oluşturduğu Keldanî ve Süryaniler ile Sabiiler;⁹ Suriye'nin fethiyle Romalılar ve

bkz. *Textual Sources for The Study of Zoroastrianism*, (edit and translated by Mery Boyce), Manchester University Press, USA 1994; Mary Boyce, *Zoroastrianism Its Antiquity and Cnostani Vigour*, Mazda Publisher and Bibliotheca Persica, Newyork 1992, Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Brill 1975; Abbas Kadiyanî, *Tarih-i Mezahib ve Eđyan der İıran*, Tahran 1374.

4 Bu kavram teknik olarak İslam toplumunda yaşayan ve kendileri ile anlaşma yapılan gayrimüslimleri ifade etmektedir.

5 Bkz. Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim (150/767), *Kitâbu'l-Harâc*, (trc. Ali Özek), İstanbul 1973, 289.

6 Veda Hutbesi için bkz. Hamidullah, II, 1094.

7 Bkz. Ebû Yusuf, 296; İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübra*, I-IX, Beyrut trs. I, 263; Abdurrezzak, *Musannef*, X, 326

8 İslam alemindeki en büyük Hıristiyan kitleyi Nasturiler oluşturmaktadır. Bunlar Kostantiniye patriği Nestoryus'un taraftarlarıdır.

9 Makdisî Sabiileri de zimmet ehlinde saymakta ve bunların Urfa ve Harrân dolaylarında yaşadıklarını söylemektedir. Bkz. *Ahsenu't-tekasim*, 47, 126.

Melkit¹⁰ Mezhebine mensup Süryaniler; İran'ın fethi ile Mecusiler ve Maniheiztler¹¹; Ermenistan'ın fethiyle Doğu Ermeni Kilisesi'ne mensup Hıristiyanlar bu yeni devletin tebaası haline geldiler. Yine Hz. Ömer döneminde Mısır ve Nubye'nin bir bölümünün fethiyle Kıptî kökenli Hıristiyanlar ile Yakubi¹² Mezhebine bağlı gruplar Müslümanların haki-miyetine girdiler. Peygamber tarafından konan ilkeler Hz. Ömer dö-ne-minde de tamamen uygulandı. Aynı hassasiyetlere sahip olan Hz. Ömer vefat edeceği zaman kendisinden sonraki halifeye onların haklarına ri-ayet etmesini vasiyet ediyor ve şöyle diyordu: "*Benden sonra halife olacak şahsa "Resulullah'ın zimmeti altında bulunan milletlerin ahitlerine riayet etme-sini, onları zulüm ve haksızlıktan korumasını, güçlerinin fevkinde bir vergi koymamasını" vasiyet ediyorum.*"¹³

Emeviler devrinde sağlanan kısmi iç barış, Hz. Osman zamanında başlayıp Hz. Ali döneminde devam eden iç çekişmeler nedeniyle durmuş olan fetihlerin yeniden başlamasını sağlayacaktır. Nitekim kısa süre içeri-sinde bir taraftan Kuzey Afrika'daki fetihler tamamlanacak, arkasından da yeni bir Hıristiyan kitleyi İslam devletine katacak olan Endülüs fetih-leri başlayıp kısa süre içerisinde ulaşabileceği en son noktaya varacaktır. Diğer taraftan da özellikle Horasan ve Türk illerinin fethiyle Merv, Buha-ra ve Semerkant civarlarında varlığını sürdüren Hıristiyanlar ile birlikte Budistler de İslam devletinin vatandaşları haline geleceklerdir. Bu fetihler esnasında komuta kademesinin başında bulunan Kuteybe b. Müslim, Budistlerle yaptığı antlaşmalarda, tapınaklarını¹⁴ devlet korumasına

10 Melkitler 451 Kadıköy Konsili doğrultusunda monofizit akideyi reddeden ve burada belirle-nen diyo-fizit doktrini benimseyen Süryani asıllı Hıristiyanlardır. Melkitler adı kendilerine monofizitler tarafından verilmiştir. İslam aleminde düşüncelerini yaymaya çalışan bu gruba yönelik bir çok reddiye kitabı yazılmıştır.

11 Mani ve Maniheizm ile ilgili geniş bilgi için bkz. F. C. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, Cambridge 1925; Jackson, A. V. W., *Researches in Manichaeism, with Special Reference to the Turfan Fragments*, Columbia University Indo-Iranian Series. New York 1932; Widengren, G., *Mesopotamian Elements in Manichaeism*. Uppsala Universitets Arsskrift, Uppsala and Leipzig 1946; Puech, H. -C., *Le manichéisme. Son fondateur, sa doctrine*, Bibliothéque de diffusion 56, Paris 1949; Lieu, S. N. C., *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden 1994; Lieu, S. N. C., *Manichaeism in Central Asia and China*, Leiden 1998; Strousma, G. 'Gnostics and Manichaeans in Byzantine Palestine', in E. Livingstone (ed.), *Studia Patristica XVIII, Papers of the 1983 Oxford Patristic Conference*. Kalamazoo: 273-8., Oxford 1985; Mehrî Bakırî, *Dinhât İran Piş Ez İslam*, İntişaratı Danişgâhı Tebrîz, Tebrîz, 1379, 113-114; Abbas Kadiyanî, 175-184.

12 İslam aleminde yaşamakta olan Hıristiyanların ikinci önemli kitlesini Yâkûbîler oluşturmak-tadır. Yakubiler ve inançları ile ilgili geniş bilgi için bkz.

13 Bkz. Ebu Yusuf 289.

14 Buda heykellerinin fazlalığından dolayı kaynaklarımızda Budist mabetlere puthane denil-mektedir. Bkz. Belzurî, *Futuh*, 613.

alacaktır.¹⁵ Asıl Budist kitle ise yine aynı dönemlerde Muhammed b. Kasım'ın Sind bölgesini fethiyle İslam alemine katılacaktır. Belazuri, bu bölgedeki kentlerden Rur'un fethinden sonra (Budist) tapınaklarının Havra, kilise ve ateşgedeler ile aynı statüde kabul edildiğini, onlara dokunulmayacağına dair güvence verildiğini ve bu dinin salıklarına, diğer din mensupları ile aynı statünün verildiğini, dolayısıyla kendilerine haraç vergisinin konulduğunu aktarmaktadır.¹⁶ Bu yeni bir durumdur. Zira Mecusiler zimmi statüsüne dahil edilirken, konu ile ilgili varid olan hadislere dayanılmıştı. Oysaki Budistler hakkında hadislerin varlığı söz konusu olmadığı gibi, bu din mensuplarını Arapların bildiklerine dair her hangi bir veriye de sahip değiliz. Bu yeni uygulama daha sonra karşılaşılan dinler için de esas kabul edilecektir.

Abbasiler döneminde bir taraftan Keşmir ve Hindistan bölgesinde gerçekleşen fetihlerle yeni bir dini kitle –Hindular- İslam alemine katılırken diğer taraftan da bu devletin sınırları daralmaya; kendisinden kopan yeni devletler tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. İberya yarımadasında Endülüs Emevi Devleti; Kuzey Afrika'da 758'de Midrasiler, 777'de Rüstemiler, 800'de Ağlebîler, 789'da İdrisiler, 805'te Mısır'da Tolunoğulları (805-895) ve Fatımiler; doğuda ise 819'de Horasan ve Maverau'n-Nehir'de Samanîler, 821'de Horasan'da Tahirîler, 867'de Safarîler, 905 yılında ise Irak ve Suriye bölgesinde Hamdanîler tarih sahnesine çıkacaktır. Bunları Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi büyük Türk devletleri takip edecektir.¹⁷ Artık tek bir İslam devletinden değil, birden fazla İslam devletinden bahsedilmesi gerekmektedir. Hatta tek bir hilafet değil birden fazla hilafet vardır. Bu süreçte her bir devletin kendi vatandaşlarına yönelik farklı uygulamaları gündeme gelse de gayrimüslimlere yönelik icraatlarında ciddi bir değişiklik gözlenmemektedir.

Zimmileri tanıtan ve yaşadıkları coğrafya hakkında bilgiler sunan bu girişten sonra şimdi onlara tanınan haklar konusuna geçebiliriz. Ancak burada bir hatırlatmada bulunmak istiyoruz. Yazımız İslam devletinin tarih sahnesine çıkışından, on üçüncü miladi asra kadar İslam devletlerinde yaşayan gayrimüslimlerin durumunu mercek altına alıyor gibi

15 Bahıs mevzuu bölgede karşılaşılan heykeller Buda heykelleridir. Konu ile ilgili bkz. Gay Le Strange, *Coğrafyanın Tarihiyi Serzeminhayı Hilafet-ı Şarki*, (Farsça'ya çev: Mahmud İrfan), Tahran 1337, 372.

16 Belazuri, *Futuh*, 639.

17 C.E. Bosworth, *The Islamic dynasties : a chronological and genealogical handbook*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1967, 5.

görünse de,¹⁸ daha çok ilk üç asra yoğunlaşmıştır. Zaten bunun anlaşılması için de başlık olarak “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimler” tercih edilmiştir.

1-İslam Toplumunda Gayrimüslimlere Tanınan Dinî Özgürlük

Hz. Peygamber tarafından Medine’de kurulan ilk İslam devleti ve sonraki diğer devletlerde de çok hukuklu bir sistemin uygulandığını yukarıda ifade etmiştik. Nitekim İslam devletlerinin hakim zümresini oluşturan Müslümanlar, kendi toplumlarına İslam hukukunu uygularken, bir arada yaşadıkları gayrimüslimlere ise kendi hukuklarına bağlı kalma serbestiyeti tanımışlardır. İlk İslam devletinin Medine’de kuruluşundan başlayarak, hicri üçüncü asrın sonuna kadar, İslam devletlerinin hakimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin hukuk ve dini tercihlerine pek fazla müdahale edilmediği gibi bu tercihleri de manipüle edilmeye çalışılmamıştır. (*Dinde zorlama yoktur*) ayeti mucibince onlardan İslam Dini’ni zorla kabul etmeleri istenmemiş, kendilerinin dinî değerlerinin alaya alınması, aşağılanması ve alçaltıcı söz ve fiillere maruz kalmasına da müsaade edilmemiştir. “*Siz onların tanrılarına küfretmeyiniz ki onlar da sizin Allah’ınıza küfretmesinler*” ayeti kerimesi bir ilke olarak benimsenmiş, dinlerini yaşamaları hususunda kendilerine tam bir özgürlük tanınmıştır.

Bahreyn, Irak ve İran’ın fethedilmesi sonucunda İslam toplumunun bir parçası haline gelmiş olan Mecusiler’in dini inançlarına göre, kendi öz kızları, kız kardeşleri ve anneleri ile evlenmeleri caiz idi.¹⁹ Bu ilişki biçimi Müslümanlarca sadece gayridini değil gayriinsani olarak da mütalaa edilmiş olmasına rağmen, söz konusu zümrenin yaşam biçimlerine müdahale edilmemiştir. Nitekim bunu bir türlü kabullenemeyen Adiy, bir gün Hasan el-Basri’ye Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin döneminde Mecusilerin bu uygulamalarının neden yasaklanmadığını sormuştur. Hasan “Bunun nedenini belirtmemekle beraber, Hz. Peygamber ve kendisinden sonra gelen Raşid halifeler döneminde Mecusilerin bu

18 İslam alemin bu tarihten itibaren iki büyük yıkıma şahit oldu. Bu yıkımların ilki haçlı saldırıdır. Orta doğuyu neredeyse baştanbaşa kasıp kavuran bu saldırılar esnasında Müslümanlar tabiri imkansız açılar yaşadılar. İkinci yıkım olan Moğol istilası ile de başta Merv, Buhara, Semerkant ve Bağdat olmak üzere medeniyetin abide kentlerinin tamamını kaybettiiler. Bu saldırılar esnasından sadece Merv’de bir milyon insanın kılıçtan geçirilmesi; binlerce esere sahip onbir kütüphanesinin yıkılması çekilen acıları kısmen izaha kafidir.

19 Bkz. Ebu Yusuf, 421.

uygulamalarının bilindiğini, ancak buna rağmen hiçbir müdahalede bulunulmadığını doğrulamıştır.”²⁰

İslam fetihleri başladıktan sonra fethedilen bölgelerde yaşayan gayrimüslimlerin mabetlerinin, onlarla varılan antlaşmalar çerçevesinde devletin koruması altına alındığını yukarıda ifade etmiştik. Hatta başta Hire olmak üzere birçok şehirde yıkılmaya yüz tutmuş olan mabetler, devlet tarafından tamir edilmiştir.²¹ Yine ihtiyaç duymaları halinde, zimmilerin yeni mabet inşa etmelerine de izin verilmiştir.²² Nitekim Hz. Ömer tarafından hicri 17’de kurulan Kufe’de, henüz Emeviler döneminde yirminin üzerinde kilisenin yanı sıra bir de havra bulunmaktaydı. Yine hicri 148 tarihinde Abbasiler tarafından kurulan ve asırlarca bu devlete başkentlik, İslam medeniyetine de merkezlik yapan Bağdat’ta bulunan ve bir kısmı günümüze kadar gelmeyi başaran kiliseler de, bu özgürlüğün bir sonucu olarak kurulabilmiştir. Benzer durum Hz. Ömer döneminde kurulan Fustat (Kahire) ve Emeviler döneminde inşa edilen Vasit ve Kayrehan, Rüstemiler tarafından kurulan Tahert, hatta Selçukluların başkenti Merv gibi şehirler için de geçerlidir. Öyle ki Müslümanlar, bir arada yaşamayı kabul ettikleri bu kitlelerin sadece mabetlerinin korunması ve yeni mabet inşa etmelerine değil, aynı zamanda bu mabetlerde üretilen kültürün korunması ve daha sonraki nesillere aktarılmasına da aracılık etmişlerdir. İslam tarih yazıcılığının önemli başlıklarından birini oluşturan *ed-Deyarât* geleneğinin yazarlarının İslam uleması olması, bunun en önemli kanıtıdır. Kilise tarihleri olan bu kabil eserlerin yazarlarının büyük bir kısmı (eş-Şabuştî de dahil olmak üzere) Müslüman fukahadan idi.²³

Hıristiyanlar için söylediklerimiz Mecusiler için de geçerlidir. Yukarıda bir vesileyle ile vurguladığımız gibi, Müslümanlar, Sasanîlerin hakim olduğu bölgelere egemen olunca yörenin asıl sakinleri olan Mecusiler, İslam dinini hemen benimsemediler. Zaten, ilk fetihler esnasında İslam dinini kabul eden ve Sa’d b. Ebî Vakkas tarafından Kûfe’ye yerleştirilmiş olan Deylemîleri istisna tutacak olursak bu dönemde toplu bir

20 Bkz. Ebû Yusuf, 299.

21 Hire’deki kiliseler, Abbasi halifesi Mansur tarafından tamir ettirilmiştir.

22 Emevilerin son Irak valilerinden annesi Hıristiyan olan Halid b. Abdullah el-Kasrî’nin Kûfe’de inşa ettirdiği kilise (Belazurî, *Futuh*, 410) örneğinde olduğu gibi zaman zaman devlet dahi zimmilere dini ritüellerini yerine getirecekleri mabetlerin yapımında destek olmuştur.

23 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam Tarih Yazıcılığında *ed-Deyarât* Geleniği ve eş-Şabuştî’nin *Kitabu’d-Deyarât* adlı eseri Üzerine”, *Ekev Akamedî Dergisi*, sayı 13. Erzurum 2001.

ihtida hareketinden bahsetmek mümkün değildir. Nitekim miladi dokuzuncu asra kadar İran nüfusunun çoğunluğunu Mecusiler oluşturuyordu. Onlar, kültürel faaliyetlerini sürdürüyor, birçok telifatta da bulunuyorlardı. Asırlarca varlığını koruyan bu dini grup, miladi 14. asırda İran'ın Kuzeyinde, Horasan Bölgesinde hala önemli bir çoğunluğu oluşturuyordu. 16. asırdan itibaren Yezd ve Kirman şehirlerinde toplanmaya başlayan Mecusilerin çoğunluğu günümüzde dahi bu iki şehirde yaşamakta olup sayılarının yaklaşık 50.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Mecusiler de, aynen Yahudi ve Hıristiyanlarda olduğu gibi, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam dinini benimsemeleri hususunda baskıya maruz kalmadılar, aksine tamamen özgür bırakıldılar. Birkaç istisna dışında dini mabetleri ve aynı zamanda eğitim kurumları olan ateşgedelerinin hiçbirine dokunulmadığı gibi burada görev yapan din adamlarının (mube/id) kendi dini ayinlerini yerine getirmelerine de engel olunmadı.²⁴ Nitekim bu durumu doğrulayan İbn Havkal, kendi yaşadığı dönemde özellikle de Fars bölgesinde ateşgede olmayan hiçbir yerleşim biriminin bulunmadığını söylemektedir.²⁵ Zaten Kadı Ebû Yusuf'un da açıkça ifade ettiği gibi, devlet açısından, ateşgedeler ile kilise veya havralar arasında hiç bir fark yoktu. Bu mabedler de diğerleri gibi devletin koruması altında bulunmaktaydı.²⁶

Emevilerin orta döneminden itibaren fethedilen Türk bölgeleri ile Budistler; Sind ve Keşmir bölgeleriyle de hem Budistler hem de Brahmanistler (Hinduistler) İslam toplumunun birer parçası haline gelmişlerdir. Kaynaklarımızda Sümeniye olarak isimlendirilecek olan Budistler ile Berahime olarak isimlendirilen Hindulara²⁷ da yukarıda saydığımız dinlerle aynı statü tanınmıştır. Her iki dinin salikleri ve tapınakları, kendileriyle yapılan antlaşmalar çerçevesinde devletin koruması altına alınmıştır.²⁸

24 Ateşgedeler ile ilgili hükümler genelde antlaşma metinlerinde yer almaktadır. Bir örnek olarak Rey ve Kumis halkıyla yapılan antlaşmayı zikredebiliriz. Nitekim onlarla "Kimсенin öldürülmemesi, esir edilmemesi ve ateşgedelerin yıkılmaması ve yıllık beşyüzbin dirhem cizye ödemeleri koşulu ile antlaşma yapılmıştır." Bkz. Belazurî, *Futuh*, 456.

25 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Havkal, *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut trs, 242.

26 Bkz. Kadı Ebu Yusuf, 293.

27 Bkz. Edward Upham, *History and Doctrin of Budise*, London 1859, 25 vd;

28 Sind bölgesini ziyaret eden Makdisî (ö.380/990), Müslümanların hakimiyetinde olan bu bölgedeki tapınaklar hakkında da bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre Mutlan bölgesinde içinde altın ve gümüşten büyük heykeller olan geniş vakıflara sahip tapınaklar

Nitekim kendilerini son derece özgür hisseden bu iki kitlenin de, düşüncelerini İslam devleti içerisinde yaymak için bir çabanın içerisinde girdikleri görülmektedir. Buna rağmen onlarla silahlı bir mücadeleye girilmemiş, kendileriyle bilimsel zeminde mücadele edilmiş, düşüncelerini eleştiren reddiyeler kaleme alınarak inançlarının yanlışlığı bilimsel zeminde ortaya konulmaya çalışılmıştır.²⁹

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, ilk fetihlerle birlikte, gerek ihtida gerekse diğer nedenlerden dolayı cemaati kalmamış dini mekanların safavi (melekiye) arazi konumunda kabul edildiği ve kamu malı sayıldığı gerçeğidir. Hz. Peygamber'in Bahreyn Mecusileri ile yaptığı anlaşmada da ifade edildiği üzere bu kabil ateşgedeler Allah'a ait mallar olarak kabul edilmiştir.³⁰ Benzer durum hem kilise ve havralar hem de Budist tapınakları için geçerli olmuştur. Bunların şahsi mülk haline getirilmesine müsaade edilmemiş, kamu malı statüsünde değerlendirilmişlerdir. Müslümanlar yeni camiye ihtiyaç duydukları şehirlerde, cemaati bulunmayan, metruk, yıkılmaya yüz tutmuş bu tür dini mekanlardan yararlanmışlardır. Nitekim Merv'deki Mescid-i Kohne böylesi bir ateşgedenin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Kuşkusuz bunun aksine uygulamalar da mevcuttur. Şehir merkezlerindeki tapınakların bazıları camiye dönüştürülmüştür. Buhara'nın merkezindeki ateşgedenin camiye dönüştürülmesini anlatan Hasan Kurt, bunun simgesel bir değer taşıdığı kanaatinde. Ona göre fatihler bu değişimle yörenin yeni hakimleri oldukları mesajı vermişlerdir. Bu değişimin de fatihlerle yerli halk arasında varılan antlaşma metinleri ile sağlandığını unutmamak gerekir.³¹

mevcuttu. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makdisi, *Ahsenu't-tekasim fi marifeti'l-ekalim*, (thk: Muhammed Mahzum), Beyrut 1987, 364-365.

29 Bir örnek kabilinden İmam Maturidî'nin *Kitabu't-Tevhid* adlı eserini zikredebiliriz. Bu eserde hem Brahmanistlere hem de Budistlere *er-Red ala Sumeriyye* ve *er-Red ala Berahime* başlıkları ile yazılan eleştiriler bulunmaktadır. Yine imam Bakıllanî'nin *et-Temhid* adlı eserinde de aynı eleştiriler mevcuttur.

30 Hz. Peygamberin Bahreynlilere gönderdiği mektup aynen şöyledir: Bahreynlilere "Allahu Teala'ya hamdu senadan sonra: Siz namazınızı kılar, zekatınızı verir. Allaha ve resulüne iman ve itaat eder, meyve mahsulünüzün öşrünü verir, çocuklarınızı Mecusileştirmezseniz, Müslüman olurken sahip bulunduğunuz şeyler size kalacak, ateşgede malları Allah ve Resulüne ait olarak bunun dışında tutulacaktır. Eğer buna yanaşmazsanız sizden cizye alınacaktır." Bkz. Belazuri, *Futuh*, 114.

31 Belazuri'nin verdiği bilgilere göre Kuteybe b. Müslim bu yöreyi fethettikten sonra yöre halkıyla; yıllık yediyüz bin dirhem cizye ödemeleri, Müslümanları üç gün misafir etmeleri ve Budistlere ait dini mekanlar (kaynaklarda put evi -Beytu'l-Asnam- olarak geçmektedir) ile ateşgedelerin kendilerine verilmesi şartı ile antlaşma yapılmıştır. Görüldüğü gibi ateşgede ve

Bir dini prensip olarak, antlaşma metinlerine dahil edilmeyen, cemaati mevcut mabetlere dokunulmadığı gibi bunların malları da vergi dışı kabul edilmiştir. Yüzlerce işçi çalıştıracak kadar akarı bulunan mabetler bu kuralın dışında tutulmuş, onlardan vergi alınmıştır.

a.Hukuk Adamlarını Yetiştirme ve Kendi hukuklarını Uygulama Hakkı:

Gayrimüslim cemaatlerin kendi bünyesinde baş gösteren sorunlara gelince; yine yukarıda çeşitli vesilelerle değindiğimiz çok hukuklu sistem çerçevesinde bizzat kendileri tarafından atanan veya belirlenen yargıçlarınca, kendi dini kuralları çerçevesinde çözülmüştür. Devlet, bir hukuki prensip olarak zimmilerin kendi din adamlarını seçme ve yetiştirme haklarını tanımış, onlar tarafından belirlenen temsilciyi meşru temsilci olarak görmüş, dolayısıyla verdiği hükümleri de meşru hükümler kategorisinde saymıştır. Bununla birlikte zimmilerin Müslüman kâdiya başvurabilme haklarını da saklı tutmuştur. Böylesi durumlarda Müslüman kâdılarının özellikle de toprak anlaşmazlığı gibi davalara baktığı görülmektedir.³²

Gayrimüslimler ile devlet veya gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda ise (dinî bir kural olarak) Müslüman kâdılar yetkili kılınmıştır. Böylesi hadiselerde, yargıçlar bir prensip olarak, müslim-gayrimüslim ayırımına bakmaz, tarafları hukuk karşısında eşit kabul ederlerdi. Nitekim, keyfi uygulamaların değil, hukukun egemen olduğu İslam tarihinin ilk dönemlerinde, bu prensibe bağlı kalan kâdılarının, bir çok hadisede gayrimüslimlerin lehine karar verdiğine dair örnekler pek çoktur. Bu bağlamda devlet başkanı (halife) Hz. Ali'yi kâdi Şureyh'e şikayet eden Yahudinin hikayesini burada zikredebiliriz. Davacı Yahudi ile davalı devlet başkanı, Kufe kâdısı Şureyh tarafından idare edilmekte olan Meclisu'l-Kadâ'ya gelirler. Halife, kâdının yanına oturmak ister; yargıç onu uyarır ve davacının yanında oturtur. Hatta bir rivayete göre bu davada halifenin aleyhine hükmeder. Yine aynı kâdının zimmî komşusu talip olduğu halde evini başkasına satan Müslümanın

diğer dini mekanlar anlaşma metnine dahil edildiği için camiye dönüştürülebilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Belazurî, *Futuh*, 613.

32 Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân, (306/918), *Ahbârü'l-Kudât*, I-III, Beyrut, trs., III, 88; II, 281.

şuf'a hakkına riayet etmediği gerekçesiyle satışı iptal etmesi ve evi zimmiye satmış olması bunlara örnek olarak verilebilir.³³

Gayrimüslimlerin hukuki sorunlarını nasıl çözdüklerine dair bu kısa bilgilerden sonra yine bir başka hukuki mesele olan iskan hürriyeti, mal edinme ve mal güvencesi konusundaki durumlarına kısaca bir göz gezdirelim.

b-İskan Hürriyeti, Mal Edinme Hakkı ve Mal Emniyeti

Gayrimüslimler, İslam tarihinin başlangıcından itibaren İslam coğrafyasının istedikleri bölgesine yerleşmişlerdir. Bu durumun sadece birkaç istisnası bulunmaktadır. Bu istisnalar da şunlardır:

1.Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra burada Putperest Arapların dışında Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan iki farklı kitle bulunmaktaydı. Bu kitlelerin her ikisiyle de çok hukuklu bir sistem dahilinde antlaşmalar yapıldı. Tarafların kendi hukuklarını uygulayabilecekleri ve dinlerini yaşayabilecekleri bir mekanizma oluşturuldu. Fakat Hz. Peygamber tarafından oluşturulan bu mekanizma kısa süreli olmuştur. Nitekim bir süre sonra, antlaşma metinlerine imza koyan taraflardan biri olan Yahudilerin bir kısmı, şehri "dış saldırılardan koruma koşulu"nu çiğnemiş ve Mekkelilerle ittifak kurmuşlardır. Müttefiklerin savaş meydanında yenilmelerinden sonra bu kitleye kendi hukukları uygulanmış, bir kısmı -ki bunlar oldukça küçük bir grup idi- savaş suçlusu olarak öldürülmüş, küçük bir grup esir edilmiş diğerleri ise Medine'den tehcir edilmiştir. Medine'den sürülen bu insanlar önce Hayber ve Fedek'e; arkasından da Irak'a yerleşmişlerdir. Bu kitle ile Müslümanlar arasında daha sonraki dönemlerde hiçbir hadise yaşanmamıştır.³⁴

Medine'deki ikinci dini kitle olan Hıristiyanlar ise özellikle Bizans ile başlayan sürtüşmeler ve savaş durumundan sonra, bu devlet veya müttefikleri lehine bir politika izlemişlerdir. Başkanlığını Ebu Âmir er-Rahib'in yaptığı bu kitle Medine'de inşa ettikleri Mescid-i Dırar'ı merkez haline getirmiş, topladıkları istihbaratı buradan Bizans'a aktarmaya başlamışlardır. Hatta adı geçen zat bu cemaati Bizans'tan idare etmekteydi. Bu durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, merkezlerini tahrip

³³ Bkz. Vekf, II, 389.

³⁴ Bkz. Söylemez, *Kıfê*, 169.

edince cemaat dağılmış; böylelikle Medine, saf bir İslam kenti haline gelmiştir.³⁵

2.Hicri dokuzuncu yılda Tevbe suresinin ilk ayetlerinin inmesi ile birlikte başta Müşrikler olmak üzere gayri İslamî unsurların Mekke'ye girmeleri yasaklanınca; dinlerini değiştirmek istemeyen insanlar, bu bölgeyi terk etmişlerdir.³⁶ Böylece Mekke, sadece Müslümanların bulunduğu bir şehir haline getirilmiştir.

3.İslam fetihlerinin başlaması ile birlikte, Hicaz yarımadasını, gerektiğinde sığınılacak bir güven adası haline getirmeyi hedefleyen Hz. Ömer, buralarda yaşamakta olan gayrimüslimleri -bütün zararlarını tazmin ederek- Irak'a yerleştirmiştir. Bu kitlelerden Hayber, Fedek, Teyma Yahudileri; yine Müslümanlara ait olan, hatta bazıları onlar tarafından kurulan, Enbar, Hire ve Kufe'ye yerleşmiş, buralarda havralar inşa etmiş, canları ve malları devletin güvencesi altına alınmıştır.³⁷

4.Yine Hz. Ömer döneminde Arap yarımadasından tehcir edilen ve bütün kayıpları tazmin edilen ikinci kitle ise Yemen, bir başka ifadeyle Necran Yahudi ve Hıristiyanları olmuştur. Onun tarafından Irak'a (Kufe'nin yakınlarına) tehcir edilen bu insanlar devlet tarafından kurulan Necraniye köyüne yerleştirilmişlerdir. Hz. Peygamber döneminde yaptıkları anlaşmaları esas alınmış olan bu kitle, uzun süre devletin himayesi altında varlığını korumuştur. Başlarında, kendilerince seçilen ve devlet tarafından meşru yönetici olarak kabul edilen *Sahibu Necraniyye* sıfatıyla bir görevli bulunmaktaydı.³⁸

5. İslam aleminde kısmen sürgün edilen bir başka kitle ise Maniheistlerdir. Bilindiği gibi Maniheizm'in merkezi Babil idi. Hatta Bâbil bu din için kutsal bir bölge olarak kabul edilmekteydi. Bu kutsiyetinden dolayı oraya yerleşmek için İslâm öncesi dönemde büyük uğraş vermişlerdi. Fakat Sasaniler döneminde Maniheistleri sapkın

³⁵ Konu ile ilgili bkz. Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I-XIII, (tahk., Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikî), Beyrut 1996, II, 325-326.

³⁶ Bkz. Taberî, *Tefsir et-Taberî*, (Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî) I-XXVI, Kahire 2001, XI, 308 vd.

³⁷ Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, (224/833), *Kitâbu'l-Emvâl*, (trc. Cemalettin Sayık), İstanbul 1981, 27.

³⁸ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakat el-Kübra*, I-IX, Beyrut ?, III, 283; İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el Kâmil fi't-Târih*, (trc. Ahmet Ağırakça), I-XII, İstanbul 1991, II, 519.

kabul eden Mecusiler, onların Babil'e yerleşmelerine müsaade etmemişlerdi. Dolayısıyla değişik bölgelere dağılan Maniheistler de, takiye prensiplerini kabul ederek; Hıristiyanların bulunduğu bölgede Hıristiyan, Mecûsîlerin bulunduğu bölgede Mecûsî, Budistlerin bulunduğu bölgelerde ise Budist olarak hayatlarını devam ettirmeye başlamışlardı.³⁹

İslâm'ın Mezopotamya'ya hakim olmasına kuşkusuz en fazla onlar sevinmişlerdi. Çünkü Sasanîlerden gördükleri zulmü Müslümanlardan görmemişlerdi. Müslümanlar da yörede var olan farklı İran dinlerini tek din, yani Mecusilik olarak gördüklerinden bunların tümünü Ehl-i kitap gibi telakki ederek aynı muamelede bulunmuşlardır. Bu yeni gelişme üzerine, Sasaniler döneminde terk etmek zorunda kaldıkları kutsal Bâbil'e geri dönmüşlerdir.⁴⁰ Böylelikle Bâbil kenti, Emevîler döneminde onların dinî yönetim merkezi haline geldi. Bu dönemde Budizmin'in etkisinde kalan Orta Asya Maniheistleri dışındaki bütün Maniheistlerin, Bâbil'deki en yüksek dinî şahsiyetin otoritesini kabul ettiği aktarılmaktadır.⁴¹

Abbasiler döneminin başından itibaren ise kendilerini Mezopotamya'nın asıl sakinleri; Müslümanları ise yabancı görmeye başlayan Maniheistler, takiyyeci yapılarına geri döndüler ve kurdukları gizli dernekler ve telif edip gizlice dağıttıkları eserlerle Müslümanlara karşı düşmanlık yapmaya, İslam düşüncesi ve toplumu için ciddi tehdit unsuru haline gelmeye başladılar. İlk kez bir dinin taraftarları, çok kaliteli kağıda yazdıkları yazılarla, Müslümanlara karşı bir düşünce savaşı açmış oluyordu. İbnü'n- Nedim, bu amaçla yüzden fazla eser yazdıklarını ve bu eserleri değişik bölgelerde halka dağıttıklarını nakletmektedir.⁴² Abbasi halifesi Mehdi, bunlara karşı nasıl bir politika takip edeceği hususunda başta bir kararsızlık yaşadı. Zira hem kimlikleri tam belli değildi, hem de güçleri hakkında ciddi bilgiler yoktu. Yine de sertlik yanlısı bir politika izledi. Maniheist olarak bilinen bazı insanlar tutuklanıp hapsedildi, kimi-

39 Behmen Serkârâtî, "Ahbar-ı Tarihî der Âsâr-ı Manevî -Manî ve Eşkâniyân", *Neşriye-i Danişgâh-ı Azârbağân Danişgâde-i Edebiyât ve Ulûm-ı İnsânî*, yıl XXIV, s.111, (payız (güz) Tebriz 1353, 351-352; Abbâs Kadyânî, 175.

40 Abbâs Kadyânî, 182-183.

41 Abbâs Kadyânî, 181.

42 İbnü'n- Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Ya'kub (385/995), *el-Fihrist*, (nşr. G. Flügel), Beyrut trs, 238.

si ise öldürüldü.⁴³ Kısa süre içerisinde bu mücadele biçiminin başarılı olamayacağı anlaşılınca, dönemin ünlü kelimcülerinden yardım istendi. Bu istek üzerine harekete geçen kelimciler, gnostik ve dualist fikirlerle yoğrulmuş olan bu doktrinin temelsizliğini ortaya koymak amacıyla çok sayıda reddiye kaleme aldılar. Hatta Abbasiler döneminde Aristo'nun mantıkla ilgili eserlerinin hızlı bir şekilde tercüme edilmesinin arkasında da, bunlarla mücadele etme düşüncesinin yattığı kaydedilmektedir. Bu hadiselerden sonra Maniheistlerin bazılarının Babil'den yeniden ayrıldığı kaydedilirken, diğer bir grup ise farklı İslam mezhepleri içerisinde uzun süre varlıklarını sürdürecektir.⁴⁴

İlk dönem İslam tarihi açısından baktığımızda, yukarıda saydığımız hadiselerin dışında İslam aleminde gayrimüslim unsurun zorunlu göçünden bahsedilemez. Bunun yanı sıra Mekke şehri dışında gayrimüslimlerin iskanına tamamen kapatılan başka bir şehir de bulunmamaktadır. Medine ise, ilk dönemlerde bu unsurun iskanına kapatılmış gibi görünse de Emeviler döneminden itibaren buraya bir çok Yahudi ve Hristiyanın yerleştiği; özellikle de eğlence sektöründe rol oynadıkları bilinmektedir.⁴⁵ Yukarıda saydığımız hadiseleri istisna ederek gayrimüslimlerin mutlak bir iskan özgürlüğünden bahsedebiliriz. Bunlar, İslam aleminin istedikleri bölgesinde istedikleri şehirlerinde yerleşebilmekte, mal edinebilmekte ve edindikleri mallarını satabilmekteydiler.

Bu hürriyetin bir sonucu olarak, İslam şehirlerinin hemen hemen tamamında gayrimüslimlere ait mahalleler kurulmuştur. Bu insanlar kendi mahallelerinde, dindaşlarıyla birlikte bir arada yaşamakta, mahallelerini dini gelenekleri muvacehesinde oluşturmaktaydılar.⁴⁶ Müstakil bir şehir gibi düşünülen bu mahallelerin merkezinde kendilerine ait mabedleri yer alır, mahalleler bu mabedler etrafında şekillenirdi. Bu durum Kufe'deki Yahudi mahallesi⁴⁷ ile Necraniye köyü için geçerli

⁴³ Mehdî bunlarla mücadele etmek için başında *Sahibu'z-Zenadika* sıfatıyla bir bürokratin bulunduğu bir birim kurdu. Bu birim başta devlet bürokrasisi içerisinde yer alan bazı şahıslar olmak üzere bir çok kişiyi zındıklıkla suçlayarak cezalandırdı. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Melhem Chokr, *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, İstanbul 2002, 34-40.

⁴⁴ Arıntılı bilgi için bkz. Abbâs Kadyânî, 181.

⁴⁵ Bkz. İrfan Aycan, "İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, cilt: XXXVIII, sayı: , s. 155-194.

⁴⁶ Kufe buna örnek olarak verilebilir.

⁴⁷ Emevilerin son, Abbasilerin ilk döneminde bu mahallede 7000 dolayında Yahudi yaşamaktaydı.

olduğu gibi Basra, Şam ve Fas şehirlerindeki Hıristiyan mahalleleri, Kurtuba'daki Yahudi ve Hıristiyan mahalleleri için de geçerli idi. Gayri İslami unsurlar kendi mahallelerinde İslam'a göre haram olan, ancak dinlerince helal sayılan -içki, domuz eti vb- emtiayı üretme hürriyetine sahip oldukları gibi, bir yerleşim biriminden bir başkasına taşımadıkları sürece satma hürriyetine de sahiptiler. Çoğu zaman bu kural da katı bir şekilde işletilmemiş, ürettikleri malları İslam coğrafyasının her yerine götürüp satabilmişlerdir. Zürare Köyü, Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinde Küfeli Hıristiyanların içki ve domuz etini karşılıyordu. Yani burada üretilenler, adı geçen şehre kadar rahatlıkla getirilip satılabiliyordu.⁴⁸ Emevi halifesi Ömer b. Abdulaziz hilafete gelince valilerine gönderdiği genelgelerle bu yasak bir süre uygulanmışsa da ölümünden sonra eski esnek uygulamalara geri dönülmüştür.⁴⁹ Zimmiler, Abbasiler döneminde bir önceki döneme oranla bürokraside daha çok söz sahibi oldukları için bu tür uygulamalara göz yumulmuş, tartışmalar sadece fukaha arasında sürdürülür olmuştur.

Gayrimüslimlerin kendilerine özgü mahalleler kurmuş olmaları Müslümanlardan tamamen izole bir hayata sahip oldukları anlamına gelmemektedir. Zira başta Hıristiyanların *Aydu Milat* ve Mecusilerin Nevruz ve Mihrigan bayramları olmak üzere gayrimüslimlerin bayramlarına Müslümanların da katıldıkları onların mutluluklarına ortak oldukları görülmektedir.⁵⁰ Yine tarafların birbirlerinin acı ve kederlerini de paylaştıkları ifade edilmektedir. Vasıtlı ünlü Muhaddis Mansur ez-Zazân'ın cenaze törenini buna örnek verebiliriz. Zehebî, Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerin Müslümanlarla birlikte Mansur'un cenaze törenine katıldıklarını ve gözyaşı döktüklerini rivayet etmektedir.⁵¹

c-Eğitim ve Öğretim Hakkı

Gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim sahasındaki faaliyetlerine gelince; bilindiği gibi Hulefa-i Raşidin, özellikle de Ömer b. el-Hattab döneminde resmi bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkündür.⁵² Bu

⁴⁸ Bkz. Ebu Ubeyde, 125.

⁴⁹ Bkz. Söylemez, *Kufe*, 293-4.

⁵⁰ Bkz. Cahuz, *et-Tâc fi Ahbari'l-Mulûk*, (thk: Fevzi Halil Atevf), Beyrut 1870, 150 vd; İsfehâni, Ebû'l-Ferec, (356/966) *el-Eğâni*, I-XXIV, (thk: Abdullah Ali Muhanna), Beyrut 1995, XIII, 352; Aycıca bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, 320-328.

⁵¹ Bkz. Zehebî, *Siyer a'lam en-nubela*, V, 442.

⁵² Çünkü eyalet merkezlerine, maaşları devlet tarafından ödenen Müslüman öğretmenler gönderilmiştir. Merkez camilerde oturup halka İslam dinini anlatmakla yükümlü olan bu

resmi eğitimin dışında tutulan Zimmi vatandaşlara gözle görülür bir eğitim desteği sağlanmamış olmakla birlikte öteden beri uygulaya geldikleri sistemlerine, olumsuz anlamda müdahale de edilmemiştir.

Bilindiği gibi; İslam'dan önce kiliseler bir taraftan Hıristiyanlığı benimsemiş olanlara din hizmetleri ve din eğitimi verirken diğer taraftan da bu dine mensup olan cemaatin çocuklarına okuma-yazma öğreten kurumlar idi. Bu durum İslam fetihlerinden sonra da devam etmiş, rahipler kendi mabetlerinde, dindaşlarına din hizmeti ve din eğitimi vermeyi sürdürmüşlerdir. Müslümanlar, bırakın bu insanlara müdahale etmeyi, aksine "hikmeti Müslümanın yitik malı kabul etme" anlayışlarının bir gereği olarak, başta Dimeşk (Şam) olmak üzere bazı bölgelerde felsefe ve tıp eğitimi veren kiliselerdeki derslerden kendileri de faydalanma yoluna gittiler.⁵³

İslam aleminin her coğrafyasında Hıristiyan din adamlarının yetiştirildiği kurumlarla bir başka ifadeyle din adamlarının eğitim gördükleri manastırlarla ilk dönemden itibaren karşılaşmaktadır. Şehirlerden uzak bölgelere kurulan, büyük ölçüde kendi kendini idare edebilecek bir akara sahip olan bu müesseseler ile orada eğitim veren din adamları veya öğrenim gören talebelerin vergiden muaf tutulmalarını, devletin bir desteği şeklinde anlamak da mümkündür. Üstelik bu kurumların tamamı devlet tarafından korunmakta, bunlara bir saldırının olmasına müsaade edilmemektedir. eş-Şabuştî (ö.388/998)'nin Müslümanların hakim olduğu bölgelerde yer alan kiliseleri anlattığı ünlü eseri *ed-Deyârât*'ta verdiği bilgileri esas alırsak, içlerinde yüzlerce talebe yetiştiren manastırlar da mevcuttu. Dört yüz talebesi olan Siirt'teki Ahvîş manastırı bunlardan biridir. Cizyeden muaf tutulan bu insanların devlete maliyeti oldukça yüksek olmuştur.⁵⁴

Genelde şehirli bir toplum olan Yahudiler, cemaatlerine din eğitimi (Bet ha midraş), çocuklarına okuma yazmayı ise (Bet Ha sifr)'de vermekteydiler. Havraların bitişiğinde veya içinde bulunan bu müesseselerde cemaatlerine verdikleri Tevrat ile Talmut derslerinin hiç inktaya

öğretmenler şehrin valisi ile aynı oranda maaş almaktaydılar. Yine Müslüman çocuklara okuma yazma ve ilmihal bilgileri öğreten kütüphane öğretmenlerine de maaş bağlanmıştı. Bu öğretmenler ise ayda 15 dirhem maaş alıyorlardı. Bkz. Mehmet Mahfuz söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, (ed. Komisyon), Ankara 2011.

53 Bkz. De Boer, *İslam Felsefe Tarihi*, s.

54 Ali b. Muhammed eş-Şabuştî (388/998), *ed-Deyârât*, (thk. Korkis Avvâd), Daru'r-Râid el-Arabî, Lübnan 1986, 198.

uğramadığı kaydedilmektedir. Hristiyanlarınkinin aksine şehir merkezlerinde bulunan Yahudi mabetleri, burada çalışan hahamlar ile birlikte vergiden muaf tutulmuşlardır.

Mecusiler de aynen Yahudi ve Hristiyanlar gibi din adamlarını kendi mabetlerinde yetiştirmişlerdir.⁵⁵ İbn Havkal (ö.287/900) kendi döneminde er-Ricân bölgesinde bulunan el-Cass kalesinde Mecusi din adamlarının yetiştirildiği bir okulun varlığından bahsetmesi, mabetlerin yanı sıra kendilerine ait özel okulların da var olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁶ Tahran'daki mobidler⁵⁷ konsili başkanı mobid Ardeşir Azargaşasb tarafından yazılan *Merâsim-ı mezhebi ve Âdâb-ı Zerdüştiyân* adlı eserde, İslam öncesi dönemden günümüze kadar Mecusiler tarafından sürdürülmekte olan eğitim sistemi hakkında bilgiler verilmektedir. Buna göre; Mecusiler uzun süre mubid-i mubidan reisliğindeki mobidler tarafından sıkı bir eğitimden geçirilen din adamı adaylarına Kordeh Avesta, Darun, Fravaşi, Yaşna gibi Mecusiliğin kutsal metinlerinin yanında, dini ayinleri idare etme bilgisi, Mazdaist cemaat arasında baş gösteren sorunları çözmek için Mecusi hukuku, Zerdüş'tün hayatı vb. konular öğretilmekteydi. Bu zorlu eğitimi bitiren aday, mobid-i mobidanın başkanlığındaki mobidler konseyi tarafından son bir sınava tabi tutulurdu. Sınavı geçmesi durumunda yardımcı mobid olarak göreve başlardı.⁵⁸ İslam'ın erken döneminden itibaren uygulanmış olan bu sisteme hiç müdahale edilmediği görülmektedir.

d-Sosyal Hizmetlerden Faydalanma

Eğitim konusunda kendilerine özgü bir sistem uygulayan İslam devletlerinin hakimiyetindeki Gayrimüslimler, devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerden Müslümanlarla eşit bir şekilde yararlanmışlardır. Hatta zaman zaman Müslümanlardan toplanan zekatlar, Müslümanların yanı sıra zimmî fakirlere de dağıtılmıştır. İbn Zenceveyh'in açıkça ifade ettiği gibi Hz. Ömer döneminden itibaren zekat ayetinde geçen "el-

55 Mesudî, kendi döneminde Mecusilerin dini tedrislerine devam ettiklerini (Makdisî, 1, 236); söylerken İbn Hurdazbih ise daha ayrıntılı bilgiler aktarmakta el-Ces kalesinde dini ilimlerin tedris edildiği Mecusilere ait bir okulun olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (300/932), el-Mesâlik, [Kudame b. Ca'fer'in Kitabı'l-Harac adlı eseri ile bir arada] (nşr. De Geoe), Brill 1889, 273.

56 Bkz. İbn Havkal, 242.

57 Din adamı anlamına gelen bu kelime Pehlevicede olup Mo/ubed veya Mo/ubid şeklinde okunmaktadır. Bkz. Dehhuda, Ferheng-ı Dehhuda, Tahran 1352, c.46, s.21-27.

58 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahtuz Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2003, 69-70.

mesakin" ifadesinden kastın gayrimüslim fakirler olduğu sonucuna varmış olan ulema, bu kitleye de zekatın verilebileceğine hükmetmiştir. Bunun bir sonucu olarak Emeviler döneminde Daru'z-Zekat'ların kurulmasından sonra bu kitleye düzenli olarak zekatlardan pay ödenmiştir. Bunun en güzel örneği ise bu kurumun iki ünlü yöneticisi, Amr b. Meymûn ile Amr b. Şurahbil'in uygulamalarıdır. Adı geçen iki zat, fakirlere dağıtılmak üzere kendilerine teslim edilen zekat mallarını üç bölere, 1/3'ünü Müslüman fakirlere, 1/3'ünü Araplar'a, kalan 1/3'ünü ise zim-mî fakirlere dağıtırlardı.⁵⁹

İlk dönem İslam tarihinden itibaren gayrimüslim yaşlı, düşkün ve kimsesizlerin bakımı, devletin bir sorunu olarak görülmüş; bunlara Müslümanlara yapılanın aynısı yapılmıştır. Başta Kufe ve Basra olmak üzere gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadıkları kentlerde var olan, gerek devlete ait daru'l-imareler gerekse cemaatlere veya sade vatandaşlara ait olan daru'd-duyufardan, Müslüman kitle ile birlikte bu insanlar da yararlanmışlardır.

Devletin kredi imkanlarından aynen Müslümanlar gibi faydalanmışlardır. Dinî inançlarına bakılmaksızın gayrimüslimlere de, tarımda kullanılmak üzere devlet hazinesinden bir veya iki yıl geri ödemesiz krediler kullanılmıştır.⁶⁰

e-İş ve Meslek Edinme Hakkı

Gayrimüslimlerin İslam Devleti içerisinde iş edinme hakkına gelince; zimmîler İslam Devleti'nin kuruluşundan itibaren İslam toplumu içerisinde istedikleri iş dalında çalışabilmekteydiler. Zaten genelde Müslümanlar askerlikle uğraştıkları için, askerlikten muaf olan bu kitle ticaret ve zânaatla uğraşmış, bunun sonucunda da İslam toplumunun en zengin ve itibarlı sınıfı haline gelmişlerdir. İslam tarihinin özellikle ilk asırlarında bazı meslekler neredeyse sadece Zimmiler tarafından icra edilmiştir. Tabiplik, eczacılık, kuyumculuk, sarraflık, kumaş boyacılığı (bu meslek özellikle Yahudiler tarafından yapıldı) gibi meslekleri buna örnek olarak sayabiliriz.

Gayrimüslimlerin İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, sadece ticaret ve hiralette değil, aynı zamanda devlet bürokrasisinde de

59 İbn Zenceveyh, Humeyd, (251/865) *Kitabu'l-Emvâl*, I-III, Riyâd trs.,III, 1276.

60 Bkz. Ebû Ubeyd, 283.

görev aldıkları bilinmektedir. Hz. Ömer döneminde bu insanlardan daha çok öğretmen olarak yararlanılmaktaydı. Nitekim kendisine uygulanmış olan suikasta da adı karışan Cuhfe, Hireli olup Medine’de öğretmenlik yapmakta olan bir Hıristiyandı. Yine aynı dönemde İslam devleti içerisinde özellikle de kalemiyede veya divan teşkilatlarında gayrimüslimlerin çalıştırıldığı bilinmektedir. Örneğin Kufe valisi Ebü Musa el-Eşarî’nin katibi, yine aynı şehirde valilik yapan Velid b. Ukbe’nin hapishane sorumlusu, Hıristiyan’dı.⁶¹ Rivayet edildiğine göre Ebu Musa’nın Müslüman olmayan bir şahsı devlet görevinde çalıştırdığına dair şikayetlerden bunalan Hz. Ömer, Ebu Musa’ya bu hususu sorar. Ebu Musa “ben bu insanların dinine değil, işine para ödüyorum” diyerek fikrini beyan edince, bu cevabı beğenen Hz. Ömer, Ebu Musa’ya durumu değiştirecek bir talimatta bulunmaz. Bu durum, onun bu hadiseyi onayladığı anlamına gelmektedir.

Ömer b. Abdulaziz dönemini kısmen istisna tutarak söyleyecek olursak, Emeviler döneminin başından sonuna kadar gayrimüslim katip, tabip, danışman, ilim adamı, müzisyen ve şairler Emevi sarayında veya eyalet merkezlerindeki daru’l-imarelerde görev yapmışlardır.⁶² Ömer b. Abdulaziz ise yeterli Müslüman elemanın yetiştiği mütalaasıyla devlet dairelerinde zimmi istihdamını azaltmaya çalışmışsa da kendisinden sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir.

Bu kitlenin Abbasiler döneminde devlet bürokrasisindeki görevlerine ilaveten pozitif bilimleri de omuzladıkları görülmektedir. Gerek Cündişapur tıp akademisi, gerekse Bağdat Beytu’l-Hikme tıp akademisinin öğretmenlerinin tamamına yakını gayrimüslimlerden (Nasturi Hıristiyanlar ile Mecusiler) oluşmaktaydı.⁶³ Daha sonraki yıllarda bunların çabalarıyla Arapça’ya aktarılan eserler, İslam felsefesinin gelişip büyümesini sağlayacaktır. Huneyn el-Hirî, Yuhanna b. Maseveyh, Farabî’nin hocası Yahya b. Adiy, İbn Hammar, İbn Meymun gibi daha pek çok gayrimüslim filozofun, felsefenin gelişiminde büyük katkıları olmuştur.⁶⁴

61 Bkz. Zübeydî, *Hayatü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Kufe*, Bağdat, 104.

62 Ubeydullah b. Ziyad’ın katiplerinin tamamı Mecusi dihanlardandı. Bkz. Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir,(310/922), *Tarihü'l-Ümem ve'l Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, V, 523.

63 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri: Cündişapur*, Ankara 2003, 108-128.

64 Bkz. Bkz. İbn Ebi Useybia, *Uyûnu'l-Ebna fi Tabakati'l-Etibba*, (thk: Nizar Rıza), Beyrut trs, 183-285.

2-Gayrimüslimlerin Mali Sorumlulukları

Gayrimüslimlerin ödemek zorunda oldukları vergilere gelince bunu kendi içerisinde cizye, harac ve uşur şeklinde üçe taksim edebiliriz. Şimdi bu vergilere kısaca bakalım.

a.**Cizye:** Kaynaklarımızda zaman zaman harac ile eş anlamlı olarak da kullanılan cizye, İslam devletinin sınırları içinde yaşayan gayrimüslim vatandaşlardan alınan askerlikten muafiyet, koruma veya bir tür baş vergisidir. Temel dayanağını Kur'an'dan alan bu vergi,⁶⁵ Hz. Peygamber tarafından ilk olarak Necranlılar ve Yemen Mecusilerine; onun vefatından sonra da İslam devletinin sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler ile Budist ve Brahmanistlere de uygulanmıştır. Bu verginin koruma vergisi olduğunun en önemli kanıtı, Hz. Ömer döneminde cereyan eden şu hadisedir: Müslümanlar Humus şehrini kuşatırlar ve uzun uğraşlardan sonra fethederler. Yöre sakinleri ile varılan anlaşma sonucu cizyeleri toplanır. Bir süre sonra Bizans askerlerinin yaklaşmakta olduğu haberi alınınca geri çekilmeye karar verilir, bunun üzerine de halk bir araya toplanır ve onlardan Bizans ordusunun yaklaşmakta olduğu, dolayısıyla kendilerini koruyamayacakları, daha önce ödedikleri vergileri gelip geri almaları istenir. İşte bu hadise, cizyenin bir koruma vergisi olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Yine cizye ödeyenlerin askere alınmamış olması bu vergi türüne askerden muafiyet vergisi olarak bakmayı da mümkün kılmaktadır.

Hz. Ömer döneminde, konuyla ilgili ciddi tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. Zira Irak fethedilince Hz. Ömer, yaptırdığı nüfus sayımında cizye ödeyebilecek durumda 500.000 gayrimüslimin bulunduğu ortaya çıktı. Başta Bilal el-Habeşi olmak üzere ashabın önemli bir kısmı, bu insanların köle haline getirilip, fatihler arasında dağıtılması gerektiği kanaatinde idiler. Kendilerinin üç katı olan bu insanların köle haline getirilip Müslüman savaşçılar arasında dağıtmasını bir türlü kabul edemeyen Hz. Ömer, "Allah'ın hür olarak yarattığı bu insanları biz nasıl köleleştiririz?" diyerek bunu isteyenlere şiddetle karşı çıktı. Onun anlayışına göre bu insanları köle haline getirmek, fetihlerin asıl amacıyla da çalışmaktaydı. Asıl yapılması gereken, İslam'ı ve onun taşıyıcısı olan Müslüman fatihleri yöre halkına sevdirep benimsetmekti. Hz. Ömer'in bu ısrarlı tutumu üzerine söz konusu insanlar hür ve İslam toplumunun

⁶⁵ "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve Ahiret gününe inanamayan, Allah ve Resulü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendilerine din edinmeyen kimselerle, küçümlük elleri ile cizye verinceye kadar savaşın" Tövbe, 21.

doğal fertleri olarak kabul edildi. Hz. Ömer onlara devlet arazilerinde çalışan işçiler muamelesi yapılmasını sağladı. Irak'ta uygulanan bu sistem aynen Suriye ve Mısır'ın fethinde de benimsendi. Buralarda da savaş meydanlarında ele geçirilenler dışında kimse köleleştirilmemiştir. Herkes hür kabul edildi ve kendileriyle yapılan anlaşma gereği onlardan cizye alındı.⁶⁶

Hz. Ömer tarafından konan cizye ve haraç oranlarının belirlenmesinde esas alınan sistem, fetihden önce yörede uygulana gelen sistem olmuştur. Yani Suriye'de Bizans sistemi; Irak'ta ise Sasanî sistemi esas alınmış, fakat oranlar düşürülmüş, vatandaşların ödeyebilecekleri duruma getirilmiştir. Her bölgede de aynı miktarda cizye toplanmamıştır. Zengin bölgelerden yüksek; fakir bölgelerden ise düşük oranlarda cizye alınmıştır. Örneğin Irak'ta fakirlerden yıllık olarak on iki, orta hallilerden yirmi dört, zenginlerden ise kırk sekiz dirhem cizye alınmıştır. Bu oran Mısır'da dört dirhem; Suriye'de ise sadece iki dirhemdir.

Gayrimüslimlerin tamamından da cizye alınmamıştır. Nitekim askerlik zorunluluğu bulunmayan kadın ve çocuklar cizyeden muaf tutulmuştur. Yine işi ve mesleği bulunmayıp hayatını başkasının yardımıyla idame ettiren kişiler, çalışamaz durumda bulunan kötürüm, hasta ve yaşlılardan da cizye vergisi alınmamıştır. Keza münzevî din adamları ile akarı bulunmayan kiliselerde çalışan dini sınıftan da cizye alınmamıştır. Akarı bulunan kiliselerde çalışanlar ise bu kuralın dışında tutulmuştur.

Devlet, koruması altında bulunan gayrimüslim vatandaşını düşündüğü için, cizyesini illa da nakit olarak ödemesini istememiştir. Her zanaatkar veya çiftçinin, imal ettiği veya ürettiği maldan cizyesini ödeyebilme kolaylığı sağlanmıştır. Ebû Yusuf, Ebû Ubeyde ve Hasan b. Muhammed, bu uygulamanın Hz. Ali döneminde başlatıldığını, zenaat erbabının ürettikleri malın nakit yerine kabul edildiğini, iğne üreticisinden iğne, törpü üreticisinden törpü, iplik üreticisinden de iplik alındığını söylemektedir. Uzun süre devam edecek olan bu sistem, İslam devletlerinin önemli bir kısmı tarafından da aynen devam ettirilmiştir. Yine ilk dönemden itibaren, elinden alındığı takdirde çiftçi iş yapamaz duruma düşürecek olan zirai aletler (sapan, pulluk, öküz vs) asla cizye mukabili olarak alınmazdı.

⁶⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hazreti Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

Hulefa-i Raşidîn döneminde, cizye ödeyemeyecek durumda olan insanlardan zorlanarak veya hapsedilerek cizyenin tahsili yoluna gidilmez, vergisini kendisinin getirmesi beklenirdi. Ancak Emevîler döneminin başından itibaren -özellikle de Haccâc döneminde- zimmîlerden alınan vergilerin tahsili hususunda genelde sert davranıldığı, hatta zaman zaman halka eziyet edildiği bilinmektedir. Ömer b. Abdulaziz, hilafete gelir gelmez bu duruma müdahale etmiş ve Irak valisi Abdulhamid'e gönderdiği mektupta, zimmîlerden zorla harac ve cizye vergilerinin tahsil edilmemesini, onlara güven verilmesini emretmiştir.⁶⁷ Onun ölümünden sonra eski uygulamalara büyük ölçüde geri dönüldüğü söylenebilir. Cizye tahsili konusunda Emevîlerden sonraki dönemlerde de benzeri uygulamalar yapılmıştır.⁶⁸

b. **Harac:** Bu vergi savaşla ele geçmiş olan arazilerden alınan bir vergidir. Oranları ve alınış biçimi her yöre ve devlette farklılık arz etmektedir.

c. **Uşur:** (ticaret vergisi): Yılda bir alınan uşur vergisi Müslümanlardan 1/40; zimmîlerden ise 1/20 şeklinde alınırdı.

Emevî valisi Haccâc dönemine kadar gayrimüslimlerden yukarıda saydığımız vergiler dışında hiç bir vergi alınmamıştır. Ancak Haccac, başta bu kitle olmak üzere Müslüman dahi olsa gayr-i Arap unsurun (Mevali) tamamından; harac defterlerini yazma, katiplerin işesi ve otel masrafları adı altında ek bir vergi almaya başlamıştır ki; bu vergi, adaleti ile tanınan Ömer b. Abdulaziz dönemine kadar yürürlükte kalmıştır. Adı geçen halife göreve gelir gelmez valilerine gönderdiği bir genelge ile bu vergileri kaldırmıştır. Daha sonraki dönemlerde benzer vergilerin zaman zaman konulduğu görülmektedir.

Emevîler -özellikle de Haccâc b. Ebî Yusuf- döneminde, halkının İslam dinini kabul etmesiyle, devlet gelirlerinde önemli ölçüde düşüş meydana geldi, bu açığı kapatmak için Müslüman dahi olsa Arap olmayan kimselerden cizye alınmaya devam edildi. Nitekim Ömer b. Abdulaziz'in Irak valisi Abdulhamid de bu geleneğe uyararak devlet gelirlerinin yükseltilmesi amacıyla İslam Dini'ni kabul eden Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerden cizye alınmasını halifeye önermiş, ancak o bu öneriye karşı çıkmıştır. "*Şüphesiz Allah, Hz. Muhammed'i vergi tahsildarı olarak*

⁶⁷ Bkz. Ebu Ubeyde, 67.

⁶⁸ Cizye ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, Kufe, 273 vd.

göndermedi." demiş ihtida eden bu insanlardan sadece zekat alınmasını emrederek özellikle Haccâc döneminde uygulanan bu sistemi ortadan kaldırmıştır.⁶⁹ Ancak birçok uygulamada olduğu gibi onun vefatıyla beraber eski uygulamaya tekrar geri dönülmüştür. Büyük ölçüde Arap olmayan unsurlara dayanan Abbasiler döneminde, ihtida eden mevaliden cizye alınmamıştır. Bu durum İslam'ın hızla yayılmasında etkili olmuştur.

Bütün bunlara rağmen gayrimüslimler iki konuda hem Müslümanlardan hem de birbirlerinden farklı tutulmuşlardır. Bu iki husus

1-Müslümanların kendileriyle evlenmesi meselesi

2-Müslümanların giydikleri elbiseleri giyememe ve isimlerini kullanamama hadisesidir. Şimdi bu iki hususa da kısaca değinelim.

3-Gayrimüslimlerle Evlenme

Bilindiği gibi kadınları ile evlenme hususunda gayrimüslimler iki ayrı kategoriye ayrılmışlardır. Ehl-i kitap olarak kabul edilen Yahudi ve Hıristiyan hanımlarla evlenme caiz görülürken, Mecusilerle evlenme haram olarak kabul edilmiştir. Burada da dayanak Hz. Peygamberin uygulamaları olmuştur.

Kaynaklarımızda verilen bilgilere göre Peygamber efendimiz, Hecer/Bahreyn Mecusilerini cizye ödeme hususunda ehl-i kitaptan saymasına rağmen kestiklerinin yenmesi ve kadınlarıyla evlenmesini yasaklayarak onlardan ayrı tutmuştur.⁷⁰ Bunun nedeni, kanaatimizce Hz. Peygamberin İslamî aileyi koruma gayretleridir. Zira Mecusiler, enest ilişkiyi uygun görüyorlardı. Bu ise, İslam'ın en çok karşı çıktığı ilişki biçimi idi. Alusî'nin de ifade ettiği gibi, sadece İslam değil aslında bu durum Arap kültürüne de çok yabancı idi. Bundan dolayı Temim kabilesinden Mecusiliği benimsemiş olanlar, ağır ifadelerle eleştirilmekle kalmamış, haklarında hiciv şiirleri de inşad edilmiştir.⁷¹ Aynı kaygılardan dolayı Müslümanlar, sadece hür Mecusilerden değil, aynı zamanda Mecusiliğe inanan cariyelelerden de uzak durulması gerektiğini savunmuş-

⁶⁹ Bkz. İbn Zenceveyh, I, 172.

⁷⁰ Bkz. Ebû Yusuf, 296; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 263; Abdurrezzak, *Musannef*, X, 326.

⁷¹ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Alusi, Mahmud Şükrî el-Bağdadî (1250/1853), *Bülâğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâl'l-Arab*, I-III, (Muhammed Behcet el-Eserî) Beyrut trs,II, 235-236.

lardır. Örneğin fakih Ebû Seleme b. Abdurrahman, bunu savunanların başında gelmekteydi.⁷²

Mecusilikle ilgili bu uygulama esas alınarak Sümeni ve Brahmanist hanımlarla da evlenmenin caiz görülmediği kaydedilmektedir.

4-Gayrimüslimlerin Müslümanlara Benzememe Zorunluluğu

Bilindiği gibi Hulefa-i Raşidin ve daha sonraki dönemlerde gayrimüslim unsurun Müslümanlar tarafından giyilen elbiseleri giymeleri yasaklanmıştır.⁷³ Muaviye döneminde başlayan Emevî – ehl-i kitap yakınlaşması bu zorunluluğu ortadan kaldırmıştı. Ömer b. Abdulaziz, halife olduğunda valilerine gönderdiği genelgede, buna uyulmasını emretmiş, onun döneminde bu yasağa uyulmuşsa da daha sonra bu uygulama tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁷⁴

Yine bahis mevzuu dönemde bu kitlenin Arap ismi kullanmaları da yasaklanmıştır. Fakat Emeviler döneminden itibaren zimmîler çift isim kullanmaya, asıl isimlerini kendi çevrelerinde, toplum tarafından yadırganmayan isimlerini ise toplum içerisinde kullanmaya başlamışlardır.

Bu yasağın nedenlerine gelince; aslında bu yasak zimmîleri korumaya matuf olup, İslam toplumlarında kullanılmakta olan çok hukuklu sistemle ilgilidir. Zira Müslümanın yerine getirmeye yükümlü olduğu dini vecibeler bir Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi için söz konusu olmazdı. Şayet bu insanlar Müslümanlarla aynı kıyafeti giyer ve aynı ismi taşırlarsa bunların Müslüman oldukları sanılır ve bu dini vecibeleri yerine getirmekten sorumlu tutulurlar, hatta yerine getirmemeleri durumunda cezai müeyyidelere maruz kalmaları söz konusu olurdu. Bu ise, onlara yapılabilecek en büyük zulüm anlamına gelirdi. Oysa ki yaşamı boyunca hiç kesmediği bıyığı ve sakalı ile bir Mecusiye veya zünnar takan bir Hıristiyan ya da Yahudiye oruç tutmadığı veya namaz kılmadığı için ceza vermekten bahsedilemez. Görüldüğü gibi uygulama aslında zimmîleri küçük düşürme, onları Müslümanlarla eşit kabul etmeme; ikinci sınıf vatandaş olarak görme gibi nedenlerle hiçbir alakası olmayıp tamamen onları korumaya yönelik bir uygulamadır.

72 Ebû Yusuf, 421.

73 Bkz. Ebu Yusuf, 232.

74 Nitekim İbn Havkal, kendi yaşadığı dönemdeki Multan'ı anlatırken burada Müslümanlarla Müslüman olmayanların aynı kıyafeti giydiklerini söylemektedir. Bkz. *Suratu'l-Arz*, 280.

Sonuç olarak

Medine’de ilk İslam devletinin kurulmasından sonra önce Yahudi ve Hıristiyanlara arkasından da Mecusilere zimmi statüsü verilmiştir. İslam devletinin sınırlarının gelişmesiyle karşılaşılan Sabîiler, Maniheistler, Budistler ve Hindular gibi yeni dini gruplara da aynı statü tanınmıştır. İslam toplumunda zimmîlere şu haklar tanınmıştır.

1-Tam bir dini özgürlük içinde dini inançlarına, ibadetlerine, dini yaşantılarına müdahale edilmemiş, antlaşmalarla koruma altına alınmış olan mabetlerine –bazı istisnalar dışında- dokunulmamıştır.

2-Gayrimüslimlere, can ve mal emniyeti, iş edinme ve istediği yerde yaşama özgürlüğü –Mekke dışında- tanınmıştır.

3-Kendi din adamlarını yetiştirme ve cemaatlerine din eğitimi verebilme haklarına sahip olan gayrimüslimler, zimmet akdiyle bağlı oldukları devletin asli vatandaşları kabul edilmiş ve devlet imkanlarından Müslümanlarla hemen hemen eşit şekilde yararlanmışlardır.

4-Medine’de Yahudilerle yaşanan sorunlar istisna kabul edilecek olursa, hakim unsur Müslümanlarla, Zimmiler arasında çatışma, savaş hatta ciddi sayılabilecek sürtüşmeler yaşanmamıştır.

5-Müslümanlar ile Zimmiler farklı dinlere mensup olmakla birlikte birbirlerinden tamamen tecrit edilmemiş; aynı şehri hatta zaman zaman aynı mahalleyi paylaşmış, aynı pazarda alış veriş yapmış ve bir arada yaşanabileceğini göstermişlerdir. Bugün hala İstanbul, Mardin, Antakya, Halep, Şam ve Kahire gibi İslam coğrafyasının büyük kentlerinde bir arada yaşamaya devam etmekte, yaşadıkları coğrafyayı birlikte imar etmektedirler.

6-İlk Dönem İslam toplumunda yaşayan Müslümanlarla zimmiler birbirlerinin dinî ve millî bayramlarına ve eğlencelerine katılmış, sevinç ve üzüntülerini paylaşmış, birlikte yaşadıkları coğrafyada ortak bir medeniyet kurmuşlardır. Bu birliktelikten dolayı İslam Medeniyetinin sadece Müslümanlar tarafından değil; onlarla fikir teatisinde, bilgi paylaşımında bulunan gayrimüslimlerle birlikte meydana getirildiğini söylemek abartılı olmasa gerektir.

7-Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam devletlerinde çok hukuklu bir sistem uygulanmıştır. Devletin hakim unsuru olan Müslümanlar, kendi hukuk sistemlerini diğer din mensuplarına dayatmamışlardır. Müslümanlara İslam hukuku uygulanırken, diğer din mensuplarına da kendi hukuk sistemlerini uygulama hakkı tanınmıştır.

Abstract:

Status of Non-Muslims in Early Islamic State: Rights and Tolerance

After the founding of the first Islamic State in Medina, Prophet gave status of the dhimmi firstly to the Jews and Christians then to the Zoroastrians. By the expansion of the boundaries of the Islamic State over time, members of the different religious groups such as Manicheists, Buddhists, Hindus and Sabians become the citizens of this Islamic State. This mass that were evaluated as the dhimmi gained their full religious freedom and exemption from the military service by paying "Jizya" to the state. As a matter of fact, their temples were protected, right of the religious education to their children was recognized and the state provided full guarantee of life and property safety to them. Living side by side with Muslims in the same city, dhimmis were not declared as "other", on the contrary, they were considered as one of the major elements of the community by Muslims.

Key words: Non-muslims, jizya, harac, dhimmi, religious freedom.

